

Mətanət VAHİD

Əvvəlki ötən sayımızda

1851-ci ildən M.F.Axundzadə dram əsərlərini rus oxucusuna təqdim etməyə başlayır - "Kafkaz" qəzetində (23 fevral № 15; 27 fevral № 16; 2 mart № 17) ikinci komediyasını "Мусъ Жордан ботаник и дервиш Мастали шах, знаменитый колдун" adı ilə öz tərcüməsində çap etdirir. Tarix etibarilə ikinci olsa da, bu, ədibin çap olunan ilk dram əsəri idi. İlk komediyası "Molla İbrahimxəlil Kimyagər" isə "Kafkaz" qəzetinin 12, 15 iyun, 44-45-ci nömrələrində "Мола Ибрагим Халил, обладатель философского камня" adı ilə "tatar dilindən tərcümə" qeydi ilə yenə müəllifin öz tərcüməsində çap olunur. Həmin il "Некаyeti-xırs quldurbasan" ("Медведь, победитель разбойника") komediyası; "Sərab xanının vəzirli" ("Визирь Серабского ханства") adlı növbəti komediyası yenə burada - 1853-cü ildə 3 nömrədə (yanvar, fevral) və "Priklyuçeniya skryaqi" adı ilə "Hacı Qara" komediyası 5 nömrədə (aprel, may) müəllifin öz tərcüməsində yer alıb. Elə həmin il bu 5 dram əsəri "Komedii Mirzı Fetx-Ali Axundova" adı ilə Tiflisdə kitab şəklində çap olunur. Sonuncu dram əsəri "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" "Восточные адвокаты" adı ilə 1856-cı ildə "Kafkaz" qəzetində çap olunur.

1857-ci ildə yazıb bitirdiyi "Aldanmış kəvakib" povestinin çapına isə M.F.Axundzadə yalnız 1864-cü ildə nail olmuş, əsəri öz tərcüməsində "Kafkaz" qəzetinin mart-aprel aylarının 3 nömrəsində çap etdirmişdir.

Bəlli olduğu kimi, Mirzə Fətəli "Kəmalüddövlə məktubları" adlı fəlsəfi-publisistik əsərini 1865-ci ildə tamamlayıb. Bir il sonra onu Mirzə Yusif xanla birlikdə fars dilinə, 1874-cü ildə isə şərqşünas Adolf Berje ilə birlikdə rus dilinə çevirmişdir.

Baxmayaraq ki, M.F.Axundzadə bundan öncəki bütün əsərlərini özü rus dilinə tərcümə etmişdi, bu traktatının tərcüməsində A.Berjenin köməyindən istifadə etməsi, güman ki, əsərin dilinin kifayət qədər ağır olması və müəllifin tərcümə işində daha çox məsuliyyət hiss etməsi ilə bağlı olub (Elə Adolf Berje Mirzə Camalın "Qarabağnamə" əsərini fars dilindən rus dilinə tərcümə edərkən M.F.Axundzadə də ona yaxından köməklik göstərmişdir).

Eyni fikri fars dili ilə bağlı da demək olar. M.F.Axundzadə fars dilinə də xeyli tərcümələr etmişdi. Bircə nümunə götürək: Seçilmiş əsərlərinin I cildində "Tərifnamə" adlı bir şeir var. Kitabın "İzahlar" bölümündə göstərilir ki, əslində, həmin şeirin müəllifliyi M.F.Axundzadəyə aid deyil. Çünki ədibin arxivində həmin şeirin bir neçə nüsxəsi var və onlardan ikisində şeirin "Kafkaz" qəzetinin katibi Verdervskiyə məxsus olduğu qeyd

olunub. Mirzə Fətəli yazır ki, sözügedən şeirin müəllifi İran haqqında "Kafkaz" qəzetində gedən tərifi yazılmasını bir kitabçada topla-yıb İran şahənşahına təqdim edərkən onun şəninə bir şeir də yazır və tərcüməçi dostundan onu fars dilinə çevirməyi xahiş edir. M.F.Axundzadə də dostunun şeirini elə nəzmlə fars dilinə tərcümə edir (1855). Hətta şeirin məzmununda da onun rus şairə məxsus olduğu fikri yer alır. Beləliklə, düşünmək olar ki, "Kəmalüddövlə məktubları" nı fars dilinə müştərək tərcümə etməsi müəllifin daha mükəmməl çeviriləri əldə etmək istəyi ilə bağlı ola bilərdi. (Hərçənd M.F.Axundzadənin müştərək tərcümələri çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda mübahisə mövzudur).

M.F.Axundzadə özü fars dilinə tərcümələr etməsinə baxmayaraq, komediyalarının bu dilə tərcüməsini başqa bir mütərcimə həvalə edirdi. Ədibin arxivində "Mirzə Fətəli Axundzadənin 1870-ci ildə Fətəli şah Qacarnın oğlu Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə gön-

nə mənafeyi bir nöqtədə kəşifirdi. Məhz dinin müsəlman xalqları üzərindəki güclü təsirindən istifadə edərək, onlar bu ümumi mənafeyi pərdələyə ötilirdilər. Bu baxımdan şəriət qanunlarından bəhs edən kitabların rus dilinə tərcümə edilməsi proqram xarakteri almışdı. Bu işləri həyata keçirmək üçün Şərq dilləri ilə yanaşı, rus dilini gözəl bilən mütəxəssisin xidmətlərindən istifadə edildiyinə görə Mirzə Fətəli Axundzadəyə də bu kimi tərcümələr üçün müraciətlər olunurdu.

Mirzə Fətəlinin Zaqafqaziya ölkəsi baş dəftərxanasının direktoru Vasilkovskiyə ünvanladığı 31 iyul 1843-cü il tarixli müraciətindən bilirik ki, ona "Şərayeül-İslam" kitabının tərcüməsi tapşırılıb. Axundzadə ərəb dilindəki bu kitabın mürəkkəb üslubda olduğunu, burada şəriət qanunları ilə mülki qayda-qanunun qarışıq yer aldığı səbəb göstərərək qeyd edir ki, yaxşı olardı, əsər bir fars dili və şəriət bilicisi tərəfindən "anlaşıqlı üslubda" bu dilə tərcümə oluna, sonra isə fars dilindən rus dilinə tərcümə üçün ona həvalə

Mirzəyə göndərdiyi kitab hədiyyəsinə görə təşəkkür edir və qeyd edir ki, bu kitabın əsas təqdirəlayiq tərəfi təmiz fars dilində, ərəb sözlərindən istifadə edilmədən yazılmasıdır: "Kaş başqaları da sizin kimi edəydilər və dünyanın ən şirin dillərindən olan dilimizi ərəb dilinin istilasından azad edəydilər. Hərçənd-əşrəfiniz fars dilini ərəb dilinin istilasından azad edirsiniz. Mən də xalqlarımızı ərəb əlibasının əsarətindən azad etməyə çalışıram. Kaş üçüncü bir adam tapılırdı ki, xalqları ərəblərin gətirdiyi bir çox pis adətlərdən azad etməyə çalışaydı". Məktubun davamında Mirzə Fətəli ümumilikdə ərəb istilasından, "dövləti zavala uğratmasından" şikayətlənir. Bu məktubu oxuduqdan sonra ehtimal etmək olar ki, bəlkə də, ədib sadəcə ərəb dilində yazılmış bir şəriət kitabının tərcümə etməkdən zövq duymadığı üçün onun əvvəlcə fars dilinə tərcümə olunmasını arzulayırdı. Amma qeyd edildiyi kimi, bu, sadəcə, bir ehtimaldır. Çünki M.F.Axundzadənin rus dilinə çevirdiyi əsərlərdən "Cəbə" adlı kitab da

Azərbaycanın tərcümə tarixində Mirzə Fətəli Axundzadənin yeri

**Elmi rəhbərim professor Zaman Əsgərlinin
xatirəsinə ithaf edirəm**

dərdiyi azərbaycanca "Təmsilat"ın bir səhifəsində yazmış olduğu mətləbin surəti" adlı sənəddə qeyd olunur: "Əgər əslində fars olub, türkcəni lazımınca bilən Tehran ziyalılarından biri bu "Təmsilat"ı kitabda göstərilən şərtlər və qaydalar üzrə, bir şey əskiltmədən, sözcüliyə və qafiyəpərdazlığa yol vermədən, farsların yazı qaydalarına deyil, danışıq qaydalarına əsasən, sadə bir şivə ilə türk dilindən fars dilinə tərcümə və çap edib yayarsa, həm xalqa böyük xidmət etmiş olar, həm də özü bu kitabı satmaq yolu ilə çoxlu qazanc əldə edə bilər". M.F.Axundzadə peşəkar idi və bir peşəkar kimi məsələnin maddi tərəflərini də gözdə tutmirdi. Lakin ilk növbədə onu görülən işin mənafeyi tərəfləri maraqlandırır. Üstəlik, burada tərcümə işinin inceliklərinə bələd olan mütəxəssis kimi əsərin bir dildən başqa dilə çevrildiyi zaman nələrə fikir verilməli olduğuna ibtidai şəkildə olsa da, bir vuruğu var.

Abdul Vahap Yurtsever "Mirza Fethali Ahuntzadenin Hayati ve Eserleri" adlı yazısında belə bir fikrə yer ayırır: "Gerçekte Ahundzade sadece Rus kültürüne değil, aynı zamanda Rus Devleti'ne de sadakatle bağlı idi. Bestujev ve diğer Dekabristler'le münasibeti olduğu ve Çernişevski'nin məşhur Çto Delat? (Ne yapmalı?) adlı eserini Azeri Türkçesine çevirdiyi halde Rus devrimci politikaları içinde aktif rol almamışdır." Qeyd edək ki, Yurtseverin əsərindən başqa hansısa mənbədə M.F.Axundzadənin Çernişevskinin "Nə etməli?" romanını tərcümə etməsi ilə bağlı mənbəyə rast gəlmədik. Bu əsəri dilimizə 1974-cü ildə Mirzə İbrahimov tərcümə edib.

M.F.Axundzadənin arxivindəki çoxsaylı sənəd və təliqələrin surətindən görüldüyü kimi, o, ən müxtəlif məzmunlu mətnləri tərcümə etməli olurdu. Bu sırada şəriət qanunlarından bəhs edən kitablar da yer alırdı.

İslam dini Orta Asiya, Qazaxıstan, Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya, Volqaboynu və başqa xalqların müsəlman əhalisi arasında imperiyanın dayacağına çevrilmişdi. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti ilə yerli burjuaziya və başqa hakim təbəqələrin sadə camaat əleyhi-

edilə: "Belə bir kitab tərtib olunandan sonra, əlbəttə, onun haqiqətən, şəriətə aid məxəzlərdən əxz edilib-edilməməsi mötəbər şəxslər tərəfindən təsdiq edilməlidir. Belə olmasa, göstərilən səbəblərə görə hazırda müsəlmanlar arasında mövcud şəriət kitablarının heç birisi rus dilinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər üzündən gözələnən faydanı tam şəkildə verməyəcəkdir". Müraciətdəki sözlərdən M.F.Axundzadənin tərcümə işinə nə dərəcədə məsuliyyətli yanaşdığı göz önündə canlanır. Çünki onsuz da ərəb dilini bilməyən sifarişçilər onun hər hansı şəkildə tərcümə etdiyi materiala etibar edəçəkdiilər. Fəqət o, işinin peşəkarı kimi, bacarmayacağı iş məsuliyyətini boynuna çəkib yarıtmaz iş ortaya çıxarmaq istəmir.

1870-ci ilin sentyabrında Fətəli şah Qacarnın oğlu Cəlaləddin Mirzəyə məktubunda o yazır: "Təəssüf edirəm ki, mən məktublarını sizin kimi ərəb kəlmələrinin qarışıq olmadan xalis fars dilində yazı bilmirəm. Çünki uşaqlıqda fars dilini belə öyrənmişəm. İndi isə bu adəti tərk etmək mənim üçün çox çətindir". Bu sözlərdən bəlli olur ki, o, farsca yazarkən ərəb dilində ifadələrə geniş yer vermişdir. Güman etmək olar ki, XIII əsrdə yaşamış məşhur ərəb fəqihi Mühəqqiq Hillinin "Şərayeül-İslam" kitabı əvvəlki əsrlərə aid ərəb dili və üslub xüsusiyyətlərinə görə tərcüməçi üçün çətinlik törətmişdir.

Bir məqamı da qeyd etmək, yəqin ki, yerinə düşər. Baxmayaraq ki, M.F.Axundzadə ərəb dilini lap uşaq ikən öyrənmiş və yazısı, yaradıcılığı və tərcümələrində bu dilin öz yeri var, bəzi məktublarında ərəb dilini sevmədiyini, onun hakimiyyətinə qarşı qəzəb duyduğunu bildirir. Yuxarıdakı məktubun davamında o yazır: "Məndə günah yoxdur. Ərəblərin evi yıxılsın. Bu barədə mənə bəğışləməlisiniz". Daha əvvəlki - 15 iyun 1870-ci il tarixli məktubunda da Cəlaləddin

ərəb dilində yazılmış və XIII-XIV əsrlərə aid qədim üslubda qələmə alınmışdı. Bu əsər dini olmasa da, dövlət quruluşu, ictimai qaydalar, hüquq və əxlaq normalarından bəhs edirdi.

Doğrudur, burada bir məsələ də ortaya çıxır ki, mətni orijinaldan tərcümə etməklə ikinci dildən tərcümənin nəticəsi eyni olmur; əksər hallarda mətn hər tərcümədə bir az daha itkiyə məruz qalır. Lakin güman ki, M.F.Axundzadənin düşüncəsi belə idi ki, orijinaldan yarı-yarımcıq, anlaşılmaz tərcümə mətni əldə etməkdənsə, ikinci dildən asan və anlaşılıq mətn əldə etmək daha məqsədəuyğundur. Həm də buradan aydınlaşır ki, ədib fars dilini ərəb dilinə nisbətən daha yaxşı bilmiş və ərəb dilindən kiçik mətnləri tez-tez tərcümə etsə də, üslub və dil baxımından ağır gələn mətnləri tərcümə etmək məsuliyyətini üzərinə götürməkdə çətinlik çəkmişdir.

Diplomatik dəftərxananın müdiri Xvostova (1843), sonralar Şerbininə (1852) müraciətlə yazdığı məktublardan bəlli olur ki, tərcüməçilik fəaliyyətini məsuliyyətlə yerinə yetirən M.F.Axundzadə həyat şəraitindən heç də razı deyildi. Bu məktublarda o, məişinin ailəsini dolandırmağa yetərli olmadığından, qayğılarını ödəməyə yetmədiyindən şikayət edərək məişinin artırılması, bəzən isə xidmətləri müqabilində torpaq sahəsi ilə mükafatlandırılması və s. xahişlərlə müraciət edir. Bu məktublardan öyrənirik ki, Mirzə Fətəli dəftərxanada saysız-hesabsız sənəd tərcüməsiylə məşğul olur və onun xidmətləri razılıq doğurur. 1843-cü ildə rütbəsi praporşik olan M.F.Axundzadənin dəftərxana müdirinə müraciətində oxuyuruq: "1835-ci ilin əvvəlindən mən Zaqafqaziya ölkəsi Baş idarəsi dəftərxanasının tatar, türk, fars, ərəb dilləri mütərcimi vəzifəsində olduğum müddətdə bilavasitə mənə aid olan işlərdən əla-

Ədəbiyyat ƏZƏTİ

və, Qafqaz korpusu qərargahından və başqa yerlərdən, eləcə də Zaqafqaziya ölkəsi Baş idarəsinin diplomatik dəftərxanasından zikr olunan dillərdə göndərilmiş məktubları tərcümə etmişəm. Tərcümə etdiyim bu dəftərxanaların işlərinə aid sənədlər, müxtəlif yazılı aktları istisna etməklə, xarici dövlətlərin yüksək rütbəli məmurları, ələlxusus Azərbaycan və Ərzurum hakimləri, sərəskərləri və onun tabeliyində olan paşalarla yazışmalardan ibarət olmuşdur. Həm də bu sonuncularla yazışmanı mən yalnız diplomatik dəftərxananın türk dili mütərcimi olmayan vaxtlarda tərcümə etmişəm. Bu dəftərxanaların mənə həvalə etdikləri bütün tərcümə işlərini üstündən müəyyən zaman keçdiyinə görə mən xatırlayıb müəyyənləşdirə bilmirəm". Müraciətin davamında qeyd olunur ki, onun ailəsi Nuxada yaşayır və maaşı kifayət etmədiyindən 7 nəfərdən ibarət olan ailəsini yanına - Tiflisə gətirə bilmir. Buna görə də gərəkli olduqca Zaqafqaziya idarəsi diplomatik dəftərxanasının da tərcümə işlərinin ona həvalə edildiyini nəzərə alaraq həmin idarənin mütərcimi vəzifəsinə də təyin olunması üçün müvafiq şəxslərə müraciət olunmasını xahiş edir.

Müxtəlif müraciət və məktublarda ədibin maddi problemlərinin olduğu, ailəsini saxlamaqda çətinliklərlə qarşılaşdığı açıq-aydın ifadə olunur və gördüyü işlərin müqabilində o, idarədən xidmətinin layiqincə dəyərləndirilməsini bəzən xahiş, bəzən tələb edir. Çünki o, öz bacarığından, gördüyü işin keyfiyyətindən əmin idi. Sonrakı illərdə Mirzə Fətəli bir neçə idarənin mütərcimi vəzifəsini yerinə yetirirdi. Fars dilində yazılı tərcümə işinin bir hissəsi ondan alınıb digər tərcüməçilərə verildiyindən 1861-ci ilin fevralında Qafqaz canişini baş idarəsi rəisi A.A.Kruzensternə ünvanladığı müraciətdə M.F.Axundzadə başqa gəlir yeri olmadığından, bütün tərcümə işlərini öhdəsinə götürmək imkanı olduğundan bəhs edərək yazısını belə bitirir: "Mənim yaşamaq üçün heç bir vəsaitim yoxdur. Belə bir mərhəmətə layiq olduqda təkcə Baş idarənin deyil, Baş qərargahın və başqa yerlərin mənə bütün tapşırıqlarını sürətlə yerinə yetirməyimlə özümə haqq qazandıra bilərəm: ona görə yox ki, tərcüməçiyəm, ona görə ki, yazılı tərcümə sahəsində məndən yaxşısı yoxdur".

M.F.Axundzadənin saysız-hesabsız yazılı tərcümələrindən başqa, həm də şifahi tərcüməçilik fəaliyyəti vardı və bioqrafiyasından bəlli olduğu qədər o, bu işdə xeyli uğur qazanmış, dəfələrlə mükafata layiq görülmüşdür. Məsələn, danışıqlarda mütərcim vəzifəsini layiqincə yerinə yetirdiyinə görə 1846-cı ildə İran hökumətinin 3-cü dərəcəli, 1867-ci ildə isə 2-ci dərəcəli "Şiri-Xurşid" mükafatını almış; 1859-cu ildə Rusiya-Türkiyə arasındakı diplomatik danışıqlarda mütərcimlik vəzifəsindəki səmərəli xidmətinə görə "Müsəlmanlar üçün təsis edilmiş" 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" və 1866-cı ildə vəzifəsini söylə yerinə yetirdiyi üçün 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Beləliklə, əminliklə söyləmək mümkündür ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin ümumi şəkildə nəzər saldıığımız tərcüməçilik fəaliyyəti yaradıcılığının çox geniş, əhatəli bir sahəsidir və ədib tərcümə sahəsini maariflənmənin çox mühüm vasitələrindən biri hesab edirdi. Ölkəmizin ədəbiyyatı və ictimai həyatında bir çox illərə imza atan Mirzə Fətəli Axundzadənin öz əsərlərini dünya oxucusuna çatdırmaq üçün çabaları, özünün rus və fars dillərinə tərcümə etməsi isə Azərbaycanı dünya mədəniyyətinin bir parçasına çevirmək yolunda atılmış uğurlu addımlardır.